

Metoda badania marginalności obszarów wiejskich

Zbigniew Henryk Borkowski

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Streszczenie:

W artykule podjęto próbę opracowania metody umożliwiającej ocenę jakości obszarów wiejskich przy uwzględnieniu różnie dobranych kryteriów. Punktem wyjścia pracy jest założenie, iż marginalność części obszarów wiejskich powoduje niezadowolenie ich mieszkańców z jakości życia. Odczucia poziomu życia zależą natomiast od zaspokojenia potrzeb tychże mieszkańców. Termin potrzeba używany jest na oznaczenie rzeczy, bez której trudno się obejść i która jest konieczna do normalnej egzystencji bądź do funkcjonowania czegoś. Z kolei rzecz jest określana jako element środowiska przyrodniczego lub wytwór pracy ludzkiej. Kryteriami badań jakości rzeczy będą relacje między nimi a ich otoczeniem. Ocena ich wzajemnego dopasowania pozwala określić występowanie określonej rzeczy w jej otoczeniu jako niezbędne, prawdopodobne, zbędne lub nieprawdopodobne. Zestawienie wyników oceny rzeczy przy uwzględnieniu wymienionych czterech cech określa wartość danej rzeczy, jak również i ich zbioru, którym może być także dowolnie wybrana jednostka przestrzenna. W dalszej części pracy opisano procedurę pomiaru marginalności przy wykorzystaniu oceny zasadności występowania na danym obszarze określonych rzeczy. Następnie zaprezentowano sposób wizualizacji wyników oraz możliwości ich praktycznego wykorzystania.

Wprowadzenie

Ludzie zawsze poszukiwali terenów, na których mogliby się osiedlać, pracować, odpoczywać, kultywować tradycje i rozwijać swoje zainteresowania. W celu łączenia miejsc własnej aktywności budowali drogi, dzięki czemu mogli się coraz sprawniej przemieszczać. Działania ludzi odbywały się początkowo na małą skalę, niespiesznie i w rytmie dostosowanym do życia przyrody. Wraz z początkiem rewolucji przemysłowej tempo życia uległo przyspieszeniu, a warunki życia zaczęły się gwałtownie zmieniać. Dotyczyło to w pierwszej kolejności miast, ale szybszy rytm życia oraz związane z tym przekształcenia środowiska ujawniały się również na obszarach wiejskich, co wywierało wpływ na jakość życia mieszkających tam ludzi i na podejmowane przez nich decyzje. Pojawienie się problemów związanych z funkcjonowaniem obszarów wiejskich zaowocowało podjęciem odpowiedniej problematyki badawczej przez geografę wsi [Bański 1999; Cloke 1989; Clout 1972; Halfacree 1984; Johnston i inni 1994; Komornicki i Czapiewski 2006, 2007, 2008a, b; Phillips 1998]. Bański [2006, s. 13] podaje, że „geografia wsi jest dyscypliną, która zajmuje się analizą wszelkich przejawów działalności człowieka zachodzących na obszarach wiejskich”. Obecne przeobrażenia obszarów wiejskich mogą wyrażać się w:

- zwiększaniu nakładów środków produkcji i pracy w celu podniesienia wielkości produkcji rolnej (intensyfikacja),
- podejmowaniu działalności gospodarczej w różnych dziedzinach (dywersyfikacja),
- rozszerzeniu zakresu działalności rolniczej przy ubożeniu jakościowym (ekstensyfikacja),
- zmniejszeniu znaczenia rolnictwa (marginalizacja) [Office for Official Publications of the European Communities 1997].

Skutkiem występowania tego rodzaju procesów jest niekiedy powstawanie obszarów problemowych, które charakteryzują się obecnością zjawisk „ze sfery społecznej, ekonomicznej i technicznej, które wywołują określone anomalie wewnętrzne (w strukturze przestrzennej) i anormalność obszaru” [Zagożdżon 1988, s. 138].

Efektem kształtującego się w ostatnim okresie szerokiego podejścia do problematyki obszarów wiejskich jest różnorodność metodologii badań podejmujących ją dyscyplin naukowych. Niezbędnym wydaje się być więc podjęcie próby sformułowania metody badań jakości obszarów wiejskich, która umożliwiałaby ocenę ich marginalności przy uwzględnieniu różnie dobranych kryteriów.

Marginalność można zdefiniować jako cechę obszaru o niewielkiej ważności dla ludzi, która wskazuje na jego drugorzędność (poboczność) ze względu na wadliwą strukturę, nie dopasowaną do zaplanowanych, względnie pełnionych przez dany teren funkcji (brak właściwości bardzo pożądanых przez człowieka).

Proponowane badania miałyby zostać oparte na metodach ilościowych, wśród których można wyróżnić metody liniowe i nieliniowe. Metody liniowe charakteryzują się tym, że przyrost zmiennej zależnej jest proporcjonalny do zmiennej niezależnej. Relacje pomiędzy nimi przedstawia współczynnik proporcjonalności. W rzeczywistości jednak najczęściej dzieje się tak, iż określonemu przyrostowi wartości (np. ilościowej) danego zjawiska, nie zawsze odpowiada proporcjonalny do niego przyrost innej zmiennej. W ramach analizy tego rodzaju zjawisk lepiej sprawdzają się więc metody nieliniowe.

Celem niniejszego opracowania jest opis dróg poszukiwania nieliniowej metody badania marginalności obszarów wiejskich, jej prezentacja i ogólna ocena.

1. Przyczyny powstawania marginalności obszarów wiejskich

Człowiek zaludniając Ziemię decydował o miejscu swojego pobytu kierując się rozsądkiem. Wybierał tereny gwarantujące mu bezpieczeństwo, to jest najkorzystniejsze pod względem możliwości zagospodarowania i ochrony przed zagrożeniami. Gdy przykładowo zmiana warunków klimatycznych w istotny sposób zakłócała możliwości zaspokojenia wspomnianych potrzeb, większość ludzi wyszukiwała dla siebie nowe tereny do zasiedlenia. Mieszkańcy, którzy pomimo pojawiających się dodatkowych zagrożeń nie zmienili miejsca pobytu, byli zmuszeni dostosowywać się do nowej sytuacji zmagając się z wieloma nowymi problemami. W ten sposób zaczęły powstawać terytoria, które Domański [1987], Zagożdżon [1988] oraz Bański [1999] nazywają obszarami problemowymi, i które cechują się marginalnością.

Badania dotyczące różnych sfer życia na takich terenach są trudne, muszą bowiem uwzględniać nie zawsze jednoznaczne i porównywalne odczucia ich mieszkańców, których prawo do decydowania o sobie i swoim otoczeniu powinno być z natury niepodważalne. Należałoby więc szukać takich narzędzi do badania odczuć i ocen ludzi, które mogłyby przyjąć postać mierników skutecznie umożliwiających ich wzajemne porównywanie.

W pierwszej kolejności pożądanym byłoby przeanalizowanie i usystematyzowanie przyczyn powstawania określonych anomalii w strukturze przestrzennej obszarów wiejskich, które powodują tworzenie się obszarów problemowych. Otóż uwarunkowania tego zjawiska mają charakter złożony. I tak do marginalności określonego obszaru prowadzi jego niekorzystne położenie w przestrzeni i wynikająca z tego ograniczona wielkość produkcji oraz stosunkowo niewielki zakres realizowanej konsumpcji dóbr. Ich niedostatek wynika ze stosunkowo dużej odległości terenu od źródeł zaopatrzenia czy miejsc dystrybucji towarów, w związku z czym ich dowóz jest utrudniony, nieopłacalny czy wręcz niemożliwy.

Druga grupa przyczyn powstawania marginalności wyraża się w niedoborze środków płatniczych w stosunku do uzasadnionych potrzeb ludności. Sytuacja taka jest efektem złych warunków przyrodniczych, przypadkowego lub zamierzonego niedoinwestowania danego obszaru, złych relacji cenowych wytwarzanych tam towarów, rabunkowej gospodarki, niedostatecznego opłacania pracowników lub ich lenistwa.

Marginalność danego terenu mogą powodować także źle ukształtowane więzi społeczne. Nie mając mocnego poczucia przynależności do grupy sąsiedzkiej poszczególni ludzie nie identyfikują się w pełni z daną społecznością. Interakcje pomiędzy jednostkami nie tworzą spójnego systemu i w efekcie nie powstaje na danym terenie samodzielna i niezależna zbiorowość.

Nierzadko utrudnienie bądź uniemożliwienie realizacji określonych wartości lub potrzeb na danym terenie spowodowane jest brakiem zdolności bądź chęci zamieszkujących go ludzi do świadomego kształtowania czy zmieniania własnego otoczenia. Mało elastyczna postawa i niewielkie

zaangażowanie danej społeczności, które przy wzmożonym wysiłku mogłyby prowadzić do coraz lepszego i wyższego zorganizowania własnego otoczenia, powodują zastój w jego rozwoju i stopniową marginalność.

Istnieje też zjawisko skażywania określonych obszarów na marginalizację wskutek błędów popełnianych w ramach planowania zagospodarowania przestrzennego. Planiści, ruraliści, architekci krajobrazu nie zawsze właściwie ustalają proporcje pomiędzy pełnionymi przez obszary funkcjami — z jednej strony użytkowymi, ekonomicznymi, z drugiej zaś estetycznymi (wizualnymi i percepcyjnymi). Niska wartość środowiska wizualnego będąca efektem wadliwej kompozycji krajobrazu prowadzi również, chociaż w sposób niezamierzony, do zmarginalizowania obszarów cennych na przykład z punktu widzenia rozwoju gospodarczego. W wyniku zagospodarowania jakiegoś terenu nie zawsze krajobraz charakteryzuje się prawidłową kompozycją [Bogdanowski 1999]. Zakłócenie percepcji krajobrazu, która może dokonywać się także zmysłami słuchu, dotyku, węchu oraz czucia, może również wpłynąć na pogłębianie się odczucia marginalności danego miejsca.

Podsumowując należałoby podkreślić, iż marginalność obszarów problemowych nie musi być związana wyłącznie z przyczynami materialnymi, a zahamowanie rozwoju społeczno-gospodarczego terenów nie jest jedynie wynikiem ich odległego położenia od centrum. Obok peryferyjności przestrzennej istnieje bowiem marginalność charakteryzująca się wieloaspektowością ujawniających się na danym obszarze problemów. Marginalność nie może być rozumiana jako efekt oddalenia od punktu centralnego rozumianego przestrzennie. Punktem centralnym jest w przypadku określania poziomu marginalności wartość wybranej cechy, która, mając wpływ na zaspokajanie potrzeb ludzi, odbierana jest przez nich szczególnie pozytywnie. Obszarem marginalnym okaże się wówczas teren takiej pozytywnej cechy pozbawiony lub obdarzony nią w niedostatecznym stopniu. Zaczyna on być traktowany jako drugoplanowy, mający mniejsze znaczenie, co z kolei powoduje pogłębianie się ujawnianych na jego terytorium problemów.

2. Przedmiot badań marginalności obszarów wiejskich

Poziom marginalności danego obszaru jest funkcją stopnia zaspokojenia potrzeb zamieszkujących go ludzi. Potrzebę rozumie się w tym kontekście jako rzecz, bez której trudno się obejść, która jest konieczna do normalnej egzystencji człowieka, do funkcjonowania elementów otaczającego go krajobrazu [Dubisz i inni 2003]. Przedmiotem badań będą więc rzeczy składające się na otoczenie ludzi i analizowane pod kątem stopnia ich oddziaływania na odczuwanie dobrej lub złej jakości życia. Zgodnie z uniwersalnymi sposobami definiowania pojęcia rzecz badaniom należałoby poddać elementy środowiska przyrodniczego i wytwory pracy ludzkiej (przedmioty).

Pojęcie rzeczy jako przedmiotu badań jakości życia ludzi zamieszkujących obszary wiejskie posiada wiele desygnatów. Ze względu na jednostkowy lub zbiorowy charakter (strukturę) analizie badawczej proponuje się poddać w pierwszej kolejności rzeczy pojedyncze (np. drzewo, budynek, parking), w następnej zaś tworzone przez nie rzeczy mnogie (np. las, osiedle, centrum handlowe).

Rzecz pojedyncza jest to rzecz sensu stricto, której istota jest możliwa do spostrzeżenia jednym rzutem oka i ogarnięcia umysłem przez człowieka w jednej chwili, bez zastanawiania się. Może nią być również rzecz o bardziej skomplikowanej strukturze, która została rozpoznana i oceniona w toku wcześniejszych badań. Rzecz mnoga jest to natomiast rzecz sensu largo, której istota jest niekiedy trudna do ogarnięcia umysłem w jednej chwili. Rzecz mnogą charakteryzuje specyficzna budowa będąca efektem istnienia skomplikowanych struktur złożonych z rzeczy pojedynczych, połączonych różnorodnymi więzami i zależnościami. Prostą ilustracją tych zależności jest drzewo jako rzecz pojedyncza oraz las jako rzecz mnoga, złożona z drzew (rzeczy pojedynczych). Bardziej skomplikowany przykład stanowi dom odbierany w jednym przypadku jako budowla, zaś w innej sytuacji jako obiekt projektowania architektonicznego. Dom, będący rzeczą mnogą, jako budowla składa się z cegieł (rzeczy pojedynczych), zaś jako obiekt projektowania architektonicznego z pomieszczeń (także rzeczy pojedynczych).

3. Kryteria badań marginalności obszarów wiejskich

Analizując budowę rzeczy pojedynczych i mnogich należy zdawać sobie sprawę z łączących je relacji. Każdą rzecz tworzącą ze swoim otoczeniem całość nazwiemy podmiotem relacji. Bliższe i dalsze

otoczenie analizowanej rzeczy należy uznać za przedmiot takiej relacji, czyli to, do czego przyporządkowany jest podmiot relacji. Relacje pomiędzy rzeczami mogą należeć do grupy sensualnych (możliwych do zaobserwowania zmysłami) oraz intelektualnych, czyli takich, które mogą zostać rozpoznane dzięki przeprowadzeniu mniej lub bardziej skomplikowanych operacji myślowych.

Obszary wiejskie charakteryzują się różnorodnością relacji między występującymi tam rzeczami. Jedne z rzeczy są niezbędne, istnienie innych jest prawdopodobne. Może zdarzyć się i tak, iż na jakimś terenie określone rzeczy są zbędne, zaś do wystąpienia innych nie powinno dojść, a ich obecność w danym miejscu można określić jako nieprawdopodobną.

Przykładem sytuacji niezbędności występowania jakiejś rzeczy jest zaobserwowanie obecności grabu w łące, czy niskiej zabudowy zagrodowej albo jednorodzinnej na obszarach wiejskich lub wysokiej zabudowy wielorodzinnej w miastach. Prawdopodobne, chociaż nie niezbędne, może być znajdowanie się na obszarach wiejskich sklepu lub zlewni mleka, a na obszarach miejskich hal produkcyjnych lub wielopoziomowych parkingów.

Zupełnie inną relację opisuje zbędność. Dana rzecz jest w danym miejscu nieprzydatna, zbyteczna lub szkodliwa, a niekiedy nawet zgubna. Można sobie wyobrazić pojawienie się na obszarach wiejskich niskiej zabudowy przemysłowej i usługowej (hale przemysłowe, rozległe jednopoziomowe parkingi), zaś w centrach miast zabudowy przemysłowej i usługowej (fabryki, lotniska i sklepy wielkopowierzchniowe).

Nieprawdopodobne jest natomiast zaobserwowanie na obszarach wiejskich wysokiej zabudowy wielorodzinnej, hal produkcyjnych, wielopoziomowych parkingów, a nawet fabryk z dymiącymi kominami. Nieprawdopodobne na terenach miejskich byłyby niskie chałupy, obory, kurniki i stodoły kryte strzechą, rozmieszczone wśród wieżowców czy drapaczy chmur.

Kryteriami badań marginalności obszarów wiejskich będą więc sensualne lub intelektualne relacje pomiędzy badanymi podmiotami i przedmiotami, to jest niezbędność, prawdopodobieństwo, zbędność lub nieprawdopodobieństwo występowania poszczególnych rzeczy w krajobrazie.

4. Sposób pomiaru marginalności obszarów wiejskich

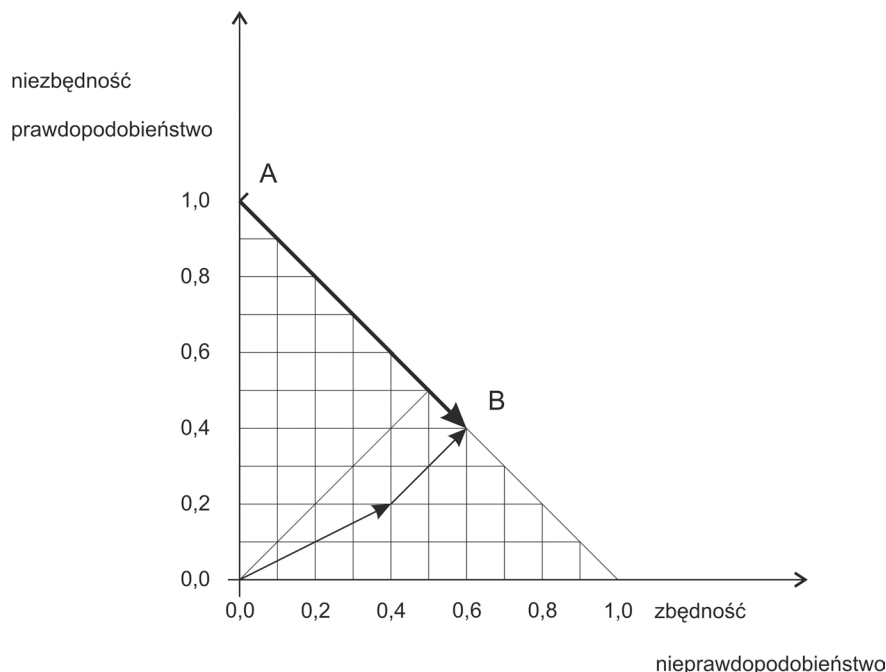
Procedura pomiarowa poziomu marginalności obszarów wiejskich miałaby przebiegać następująco:

- określenie funkcji danego terenu (osadnicza, rolnicza, przemysłowa, usługowa, sportowa, wypoczynkowa, rekreacyjna, uzdrowiskowa, sypialniana...),
- ustalenie zestawu badanych rzeczy pojedynczych, zlokalizowanych na analizowanym obszarze,
- określenie każdej z badanych rzeczy pojedynczych jako niezbędnej, prawdopodobnej, zbędnej bądź nieprawdopodobnej,
- zsumowanie rzeczy zaklasyfikowanych jako niezbędne, prawdopodobne, zbędne i nieprawdopodobne (oddzielnie dla każdej z tych grup),
- obliczenie udziałów procentowych liczby wystąpień każdej z grup rzeczy w całości próby,
- przedstawienie wyników dla badanego terenu na wykresie.

W zależności od potrzeb powyższą procedurę należałoby powtarzać dla dowolnego fragmentu obszaru wiejskiego, który możemy określić jako jednostkę przestrzenno-krajobrazową. W następnym etapie pracy można by podjąć decyzję o dokonaniu w danej jednostce przestrzenno-krajobrazowej określonych działań ochronnych lub kształtujących, ewentualnie o zaniechaniu takich działań.

5. Wizualizacja pomiaru marginalności obszarów wiejskich

Końcowym etapem badania byłoby graficzne przedstawienie liczby wystąpień rzeczy pojedynczych zaliczonych do grupy posiadającej cechę niezbędności, prawdopodobieństwa, zbędności lub nieprawdopodobieństwa oddzielnie dla każdej z tych grup. Wizualizację należy wykonać w układzie współrzędnych XOY , który ze względu na powstały kształt można nazwać trójkątem krajobrazowym. Udziały procentowe grupy rzeczy nieprawdopodobnych odmierzane na osi odciętych oraz udziały procentowe rzeczy niezbędnych na osi rzędnych tworzą pierwszy wektor składowy. Jego koniec stanowi początek kolejnego wektora, skonstruowanego w wyniku odmierzenia udziałów procentowych rzeczy zbędnych na osi odciętych, a rzeczy prawdopodobnych na osi rzędnych. Wektory składowe dla badanej jednostki przestrzenno-krajobrazowej przedstawia rysunek 1.

Rys. 1. Wektory składowe dla jednostki przestrzenno-krajobrazowej

Dla jednostki przestrzenno-krajobrazowej przedstawionej na rysunku 1 wartości jej cech zostały przedstawione w tabeli 1.

Tab. 1. Wartości cech jednostki przestrzenno-krajobrazowej

Cecha			
niezbędność	prawdopodobieństwo	zbędność	nieprawdopodobieństwo
0,2	0,2	0,2	0,4

Na rysunku 1 zaznaczono punkty A i B. Ich odległość jest wartością marginalności. Długość odcinka AB wskazuje nam poziom marginalności danej jednostki przestrzenno-krajobrazowej. Im krótszy jest odcinek AB, tym niższy jest poziom marginalności badanego obszaru. Przyrost długości odcinka AB wskazuje na rosnący poziom marginalności danej jednostki przestrzenno-krajobrazowej.

Jednostka przestrzenno-krajobrazowa, której cechy przedstawiono na rysunku 1 i w tabeli 1, charakteryzuje się stosunkowo dużą marginalnością. Decydują o tym bardzo liczne wystąpienia rzeczy nieprawdopodobnych i zbędnych w danym miejscu oraz niewielka liczba rzeczy niezbędnych i prawdopodobnych, zgodnych z funkcją pełnioną przez analizowany teren.

Podsumowanie

Chęć określenia poziomu marginalności oraz zapobiegania niekorzystnym procesom marginalizowania obszarów wymusza podjęcie działań mających na celu sformułowanie standardu jakości krajobrazu. Każda społeczność powinna mieć możliwość wyrażenia swoich aspiracji w odniesieniu do cech otaczającego ją terenu, na którym z jakichś powodów przebywa. Zrealizowanie tego celu wymaga dokonania oceny krajobrazu istniejących obszarów wiejskich. Dlatego też należy poddać analizie ich dotychczasowe przekształcenia w kontekście pełnionych przez stanowiące je pojedyncze i mnogie rzeczy funkcji, a następnie zaplanować potencjalne sposoby ich ewentualnej ochrony lub kształtowania.

W trakcie analizy, oceny a następnie planowania przyszłego zagospodarowania obszarów wiejskich trzeba pamiętać, że krajobraz jest zmienny. Zmienia się on w zależności od pór roku (przechodząc co jakiś czas przez stany zbliżone do wcześniej istniejących), ale ulega również przekształceniom nieodwracalnym. Zaproponowana metoda analizy i oceny jakości krajobrazu obszarów wiejskich uwzględnia proces zmienności krajobrazu, jako że może być stosowana wielokrotnie, w dowolnym czasie i przy udziale dowolnie wybranej grupy zainteresowanych ludzi.

Innymi zaletami opisywanej metody są: jasne zdefiniowanie kryteriów oceny przedmiotu badań, możliwość dowolnego uszczegółowienia lub uogólniania oceny poszczególnych rzeczy składających się na dowolnie wybrany fragment obszarów wiejskich, możliwość obiektywnego porównywania wartości różnych rzeczy i jednostek przestrzenno-krajobrazowych, ułatwienie klasyfikowania krajobrazów, zastosowanie sposobu wizualizacji, który ułatwia: ocenę wartości każdej z analizowanych rzeczy z osobna, porównanie jakości badanych rzeczy między sobą, porównanie jakości wybranych grup rzeczy, ocenę wartości poszczególnych jednostek przestrzenno-krajobrazowych, porównanie jakości wybranych jednostek przestrzenno-krajobrazowych oraz porównanie stanu danej jednostki przestrzenno-krajobrazowej z różnych przekrojów czasowych (z przeszłości, teraźniejszości i przyszłości — stan projektowany).

Opisana metoda może być też zastosowana do wyceny wartości pieniężnej gruntów na terenach wiejskich i wykorzystana w wycenach katastralnych.

Literatura

- BAŃSKI J. (1999): *Obszary problemowe w rolnictwie Polski*. Wrocław, „Continuo”.
- BAŃSKI J. (2006): *Geografia polskiej wsi*. Warszawa, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- BOGDANOWSKI J. (1999): *Metoda jednostek i wewnątrz architektoniczno-krajobrazowych (JARK-WAK) w studiach i projektowaniu (podstawowe wiadomości)*. Pomoc dydaktyczna. Kraków, Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki.
- CLOKE P. (1989): *Rural geography and political economy*. [w:] R. Peet i N. Thrift (red.): *New models in geography. The political economy perspective*. No. 1, London, Unwin Hyman.
- CLOUT H.D. (1972): *Rural geography. An introductory survey*. The Commonwealth and international library Pergamon Oxford geographies, Oxford, New York, Pergamon Press.
- DOMAŃSKI R. (1987): *Przestrzenna organizacja rozwoju regionalnego*. Studia / Polska Akademia Nauk. Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, t. 93, Warszawa, Państw. Wydaw. Ekonomiczne.
- DUBISZ S., DRABIK L., SOBOL E. (red.) (2003): *Uniwersalny słownik języka polskiego, t. 3, P-Ś*. Warszawa, Wydaw. Naukowe PWN.
- HALFACREE K.H. (1984): *British Rural Geography. A Perspective on the Last Decade*. [w:] A. López Ontiveros i F. Molinero (red.): *From traditional countryside to postproductivism. Recent trends in rural geography research in Britain and Spain (La investigación hispano-británica reciente en geografía rural. Del campo tradicional a la transición postproductivista)*, Murcia, Compobell.
- JOHNSTON R.J., GREGORY D., SMITH D.M. (red.) (1994): *The Dictionary of human geography*. Oxford, UK; Cambridge, Mass, USA, Blackwell Reference.
- KOMORNICKI T., CZAPIEWSKI K.Ł. (red.) (2006): *Regional periphery in Central and Eastern Europe*. Europa XXI, t. 15, Warszawa, IGiPZ PAN.
- KOMORNICKI T., CZAPIEWSKI K.Ł. (red.) (2007): *Regional development in Central Europe — cohesion or competitiveness*. Europa XXI, t. 16, Warszawa, IGiPZ PAN.
- KOMORNICKI T., CZAPIEWSKI K.Ł. (red.) (2008a): *New functions of rural and industrial space in Central and Eastern Europe*. Europa XXI, t. 17, Warszawa, IGiPZ PAN.
- KOMORNICKI T., CZAPIEWSKI K.Ł. (red.) (2008b): *Territorial dilemmas of socio-economic development in Europe*. Europa XXI, t. 18, Warszawa, IGiPZ PAN.
- OFFICE FOR OFFICIAL PUBLICATIONS OF THE EUROPEAN COMMUNITIES (1997): *European spatial development perspective. First official draft. Informal meeting of ministers responsible for spatial planning of the member states of the European Union, Noordwijk, 9 and 10 June 1997. (E.S.D.P.)*. Luxembourg–Lanham, MD, Office for Official Publications of the European Communities, Bernan Associates distributor.
- PHILLIPS M. (1998): *Social Perspectives*. [w:] B.W. Ilbery (red.): *The geography of rural change*, Harlow, Longman.
- ZAGOŹDŻON A. (1988): *Kilka uwag o obszarach problemowych*. [w:] B. Jałowiecki (red.): *Gospodarka przestrzenna, region, lokalność*, t. 138, Warszawa, Państw. Wydaw. Naukowe.